

Порівняння управління ризиком і управління інвестиційним портфелем

Показник	Управління ризиком	Управління портфелем
Очікуваний дохід	$E(R) = 0$	$E(R) > 0$
Волатильність	Ринкова волатильність = відхилення від емпіричного середнього	Волатильність у помилках прогнозування $E(R)$ = відхилення від прогнозу
Кореляція	Ринкові кореляції	Кореляції помилок у прогнозуванні $E(R)$

в один неперервний і нероздільний вид діяльності. Проте інформація, потрібна для виконання кожного з перерахованих завдань у рамках реалізації процесу, потребується різна; навіть припускаючи, що інформаційна оцінка для кожної складової процесу здійснюється окремо, ми маємо пам'ятати, що сам процес є нероздільним. Таким чином, вимірювання і оцінка ризику – це не управління ризиком, а управління ризиком не є управлінням портфелем.

Дослідження показало, що портфельний менеджер у своїй діяльності має відділяти завдання управління ризиками від завдань управління портфелем і використовувати відповідні системи оцінки для розробки рекомендацій при реалізації обох функцій у процесі поточного управління портфелем. Успішне виконання такого завдання буде значним кроком уперед порівняно з існуючими методиками, сутність яких полягає в ототожненні систем оцінки необхідних для формування і управління портфелем з системами управління ризиками. Помилкове ототожнення цих двох процесів може призвести до систематичних помилок, а це, у свою чергу, до недооцінки «хвостових» ризиків [4].

Крім того, приймаючи до уваги існуючий рівень відокремлення управління ризиком від управління портфелем, не має нічого дивного в тому, що розроблені для управління ризиками інструменти часто розглядаються як такі, що не

мають практичної цінності, а навіть якщо і мають, то рідко використовуються менеджерами з управління активами.

Висновки

Таким чином, управління ризиками не є ані заміною ані альтернативою управлінню портфелем. Управління ризиком має відношення до оцінки та контролю ризиків існуючого портфеля, у той час як сутність формування портфеля полягає у виборі такого набору ризикових позицій який міг би забезпечити максимізацію доходу по відношенню до рівня ризику, що вважається прийнятним.

Література

1. Markowitz H. M. Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investment. Wiley. New York. 1959. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://cowles.econ.yale.edu/P/cm/m16/m16-all.pdf>
2. Derivatives: Practices and Principles. Working Group on Global Derivatives, 1993, Special Report [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.group30.org/rpt_29.shtml
3. Harry M. Markowitz, Mean Variance Analysis in Portfolio Choice and Capital Markets, Blackwell, Cambridge, 1987. – С. 4.
4. Связь между риском и доходностью. Консалтинговая компания «Франклин & Грант. Риск консалтинг» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.franklin-grant.ru/ru/services/O3.shtml>

О.Г. ГОНЧАРЕНКО,
к.е.н., доцент

Соціально-економічні аспекти функціонування виробничого комплексу пенітенціарної системи України

Досліджено соціально-економічні аспекти функціонування виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої служби України, діяльність якого направлена на виробництво товарів народного споживання, виправлення і ресоціалізацію засуджених.

Ключові слова: праця, продуктивність, ефективність, потенціал, ресоціалізація.

Исследованы социально-экономические аспекты функционирования производственного комплекса Государственной уголовно-исполнительной системы Украины, деятельность которого направлена на производство товаров народного потребления, исправление и ресоциализацию осужденных.

Ключевые слова: труд, продуктивность, эффективность, потенциал, ресоциализация.

Social and economical aspects in the work of enterprises of the State Criminal and Executive Service of Ukraine are studied. The activity of these enterprises is aimed at the production of consumer goods, convicts' correction and resocialization.

Keywords: market, production, efficiency, potential, resocialization.

Постановка проблеми. Державна кримінально-виконавча служба України протягом всього періоду свого існування пройшла різні стадії свого розвитку, які характеризувалися

зміною кримінального законодавства, відомчої приналежності та кількості засуджених. Але, незважаючи на всі ці зміни, вона виконувала основне завдання – виконання покарань.

До початку реформ у країні виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби України представляв собою сукупність стабільно функціонуючих підприємств із налагодженими кооперативними зв'язками. Галузь вважалася четвертою за обсягами виробленої продукції серед промислових міністерств.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Проблемам функціонування промислового виробництва установа виконання покарань присвячено багато праць як закордонних, так і вітчизняних вчених (В.Г. Афанасьєв [1], В.Ф. Гапоненко [2], І.Л. Жук [3], Г.А. Туманов [4], Е.Г. Яковенко [5]), але недостатньо визначені соціально-економічні аспекти механізму функціонування виробничого комплексу пенітенціарної системи.

В останні роки ситуація різко змінилася, виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби не тільки не зберіг свої позиції, а навпаки, зазнав тяжкої кризи. Про це свідчать дані про зменшення обсягів виробництва, зростання чисельності засуджених, не зайнятих суспільно-корисною працею, зростанням затрат на виробництво продукції, зниженням інвестицій тощо. Багато авторів стверджують, що система виробничо-господарських відносин на підприємствах Державної кримінально-виконавчої служби України була не підготовлена до ринкових змін, тому сьогодні багато підприємств знаходяться на межі банкрутства.

Метою статті є вивчення соціально-економічних аспектів функціонування виробничого комплексу пенітенціарної системи та пошук перспектив підвищення її ефективності.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш стабільних елементів пенітенціарної системи, пов'язаних з матеріальним аспектом функціонування, від моменту її створення і до теперішнього часу є виробнича сфера. Виробництво в пенітенціарній системі не відноситься до основних функцій, але органічно вписується в процес виконання покарань. За словами Г.А. Туманова, «дана функція реально існує і суттєво впливає на організацію всієї системи установ виконання покарань і апаратів управління ними, так і на управлінські процеси, які проходять в кожній виправній колонії» [1, 4].

Розглядаючи дану проблему, слід, на наш погляд, визначити, що являє собою виробництво в Державній кримінально-виконавчій службі України і які його особливості. Якщо говорити про виробництво взагалі, то під ним розуміють «процес дії людини на речовину природу з метою створення матеріальних благ, необхідних для існування і розвитку суспільства» [1, 3].

В.Ф. Гапоненко дає таке визначення виробництву в сфері кримінально-виконавчої служби – «це організована сукупність економічних процесів, взаємозв'язаних за техніко-економічними принципами функціонування, яка передбачає генетичну спадковість форм, механізмів, типів вироб-

ництва і володіє динамічно стійкою автономністю в розширеному відтворенні основних структур життєдіяльності людей, технологічно влаштованих в дану систему» [2]. Суттєвою особливістю виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої служби України є те, що виробництво тут засноване на особливій робочій силі. Це обумовлено тим, що «кожний засуджений повинен працювати в місцях і на роботах, визначених адміністрацією виправних колоній», а остання «зобов'язана залучати засуджених до суспільно-корисної праці з врахуванням їх статі, віку, працездатності, стану здоров'я і, по можливості, спеціальності».

Виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби України і сьогодні виконує ряд важливих функцій, серед них можна виділити:

- по-перше, економічну функцію, виконання якої приносить дохід не тільки Державній кримінально-виконавчій службі України, а й бюджету. Це не є основним завданням названої служби, але сьогодні дефіцит бюджетного фінансування робить доходи від виробничої діяльності значним джерелом існування і розвитку установ виконання покарань. Слід відмітити, що тривалий час доходи від виробничої діяльності покривали видатки бюджету на утримання всієї системи, при цьому значні суми перераховувалися в державний бюджет і витрачалися на інші соціальні потреби;

- по-друге, це соціальна функція, оскільки участь засуджених у виробничому процесі сприяє їхній ресоціалізації;

- по-третє, це функція психологічна, яка орієнтує на перевиховання засуджених.

На виробничу діяльність у Державній кримінально-виконавчій службі України впливають перш за все, ті завдання, які дана служба має здійснювати у відповідності з законодавством. Це – виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі, а також забезпечення правопорядку і законності в установах виконання покарань, безпеки утримання в них засуджених, персоналу, посадових осіб і вільнонайманих працівників, залучення засуджених до суспільно-корисної праці. Виходячи з вищевказаного набуває певної специфіки і виробництво в Державній кримінально-виконавчій службі України.

Якщо цільовою функцією приватного підприємства (фірми), яка має власне виробництво, є одержання прибутку, то в підприємств виправних колоній ситуація дещо інша. Їх цільовою функцією є виконання покарання, а, наприклад, «власні виробництва установ виконання покарань» являють собою лише «ініціативну самостійну діяльність, яка здійснюється на свій ризик». Якщо ж взяти до уваги, що фінансування Державної кримінально-виконавчої служби здійснюється з державного бюджету, то виникає протиріччя. З одного боку, установи виконання покарань можуть здійснювати виробничу діяльність на свій ризик, як і підприємства в народному господарстві, а з іншого – вони мають бюджетні фінансування і іншу цільову функцію. Виходячи з цього виробнича діяльність дозволяє забезпечити в найбільш повному обсязі ви-

конання завдання по ресоціалізації засуджених. На наш погляд, тут проявляється деяка обмеженість у можливостях виробничого комплексу. В той же час бюджетне фінансування – це своєрідний гарант функціонування самих установ виконання покарань, вони не можуть стати банкрутами, хоча в деяких підприємств така можливість є. Виробництво слід розглядати не як одноразовий акт створення матеріальних благ, а як безперервно відновлюваний та повторюваний процес. Виробництво включає в себе перш за все безпосередній процес створення матеріальних благ. Це важлива, але не єдина складова досліджуваного об'єкта.

Безпосередній процес виробництва не може проходити без підготовчої стадії по забезпеченню сировиною, матеріалами, підбором і розстановкою працівників, закупівлю і встановленням обладнання тощо. Тут створюються умови, які забезпечують здійснення процесу виробництва. Створення матеріальних благ також не є останньою стадією виробничої діяльності. Далі необхідна реалізація виробленої продукції покупцям. Відповідно, виробництво в Державній кримінально-виконавчій службі України включає діяльність, яку здійснюють на підготовчій стадії, безпосередньо виробничий процес і після виробничу діяльність. Тому, як і на будь-якому підприємстві, існують: техніко-технологічна складова, фінансово-економічна діяльність, організаційна, постачальницька і збутова. Виробничий процес проходить у будь-якій сфері і передбачає з'єднання двох факторів виробництва: засобів виробництва і робочої сили. Чи існує специфіка факторів виробництва і способів їх з'єднання у виробничому комплексі Державної кримінально-виконавчої служби України? Якщо говорити про засоби виробництва як про речовий фактор, то відмінності від інших (не державних) суб'єктів господарювання полягають в тому, що:

1) засоби виробництва (основні і оборотні фонди) знаходяться в державній власності, а не у власності установ виконання покарань, за останніми вони закріплюються лише на правах повного господарського користування або передаються в оперативне управління;

2) у деяких випадках грошові ресурси на придбання засобів виробництва можуть бути отримані як за рахунок прибутку підприємств установ виконання покарань, так і з бюджету або позабюджетних фондів.

В особистісному факторі виробництва (робочій силі) відмінності більш значимі: обмеження в громадянських правах; обмеження в свободі пересування по території межами установи виконання покарань; обмеження у виборі професії, робочого місця; обмеження у використанні зароблених коштів.

Звідси робоча сила у виробничому процесі підприємств виправних колоній представлена засудженими, які не мають повної юридичної і економічної свободи в порівнянні з працівниками підприємств народного господарства. Саме обмеженість прав робочої сили і є специфічною особливістю виробничого процесу в пенітенціарній системі. Таке стано-

вище не може не привести до обмежень у формах і методах здійснення безпосередньо виробничої діяльності.

Складність виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої системи як об'єкта дослідження, який можна розглядати в різних аспектах, є не випадковою. Дана характеристика, на наш погляд, свідчить про те, що виробничий комплекс – не просто певна сума виробництв, а їхня сукупність, яка має певні характерні властивості. Найбільш адекватною категорією, яка відображає суть даної сукупності, буде, на нашу думку, система. Під системою В.Г. Афанасьєв розуміє «сукупність об'єктів, взаємодія яких обумовлена наявністю інтегративних якостей, які не властиві її частинам, компонентам», а А.Г. Туманов – «сукупність елементів, певним чином впорядкованих, взаємозв'язаних, які завдяки цьому складають цілісне утворення, яке володіє специфічними системними ознаками» [1, 4]. Такі ж схожі визначення дають інші закордонні автори.

У тому випадку, якщо виробництво в пенітенціарній системі є самостійною системою, причому складною, то воно має володіти такими ознаками як: цілісність; організованість; різномірність і сумісність утворення елементів; можливість поділу на складові частини, підсистеми; міцність і стійкість зв'язків; вхід підсистеми в систему більш високого рівня; здатність до взаємодії з зовнішнім середовищем тощо. Можлива наявність і інших системних ознак: гнучкість, адаптація, безпека, надійність тощо. Їхня загальна кількість у деяких авторів різна. Розглянемо наявність основних системних ознак у виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ознака цілісності передбачає цілісну сукупність складових частин системи. Причому ціле, чи система, є результатом взаємодії всіх частин, яка набуває нових якостей. Жодна з частин не може існувати без зв'язків з іншими, тобто сама по собі. Ці зв'язки елементів системи і обумовлюють її цілісність.

Основними елементами виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої служби України, як і будь-якої іншої організації (відкритої системи), є: вхід, процес, вихід. Вхід являє собою перед виробничу стадію по підготовці безпосередньо виробничого процесу. Тут відбувається діяльність по забезпеченню його ресурсами: інформаційними, матеріальними, трудовими та фінансовими. Процес являє собою безпосередньо процес виробництва, який характеризується з'єднанням робочої сили з засобами виробництва і який завершується створенням певного виду продукції. Вихід – являє собою стадію, яка зорієнтована на реалізацію (просування) виготовленої продукції споживачам.

Таким чином, кожен із елементів системи виконує специфічні функції. Але для забезпечення цілісної системи важливі не стільки функції її компонентів, скільки зв'язки між ними. Так, без стадії «вихід» не можна здійснити процес виробництва. З іншого боку, процес виробництва сам по собі не має значення – він має проходити заради досягнення певного результату – реалізації продукції і отримання прибутку. Кін-

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГАЛУЗЕЙ ТА ВИДІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

цева економічна мета діяльності системи – прибуток – перетворює кожен елемент системи у відповідності до своєї природи; це стосується вартості сировини, матеріалів, робочої сили, якості продукції тощо. Орієнтація на прибуток вимагає мінімальних затрат ресурсів і мінімальних витрат на виробництво продукції, оскільки остання буде реалізовуватися на конкретному ринку. Жоден із елементів системи не може бути виключеним, тільки всі разом вони утворюють органічну єдність і забезпечують внутрішню цілісність системи.

Ознака організованості властива об'єкта і може виражатися в ієрархічності його будови. Тобто існує декілька рівнів організації, які знаходяться в певному підпорядкуванні. Впорядкованість системи по вертикалі виражається в субординації між елементами (компонентами) різних рівнів. Так, виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби України має ряд ієрархічних рівнів:

- виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби України;
- виробничий комплекс територіальних органів виконання покарань;
- підприємство установи виконання покарань;
- виробничі підрозділи підприємств установи виконання покарань (цехи, майстерні, дільниці);
- робочі місця на підприємствах і підрозділах установ виконання покарань.

Кожен рівень нижньої ланки підпорядковується в своїй діяльності (в певних правових і економічних межах) вищому рівню.

Ознака сумісності різнорідних елементів системи являє собою таку сукупність елементів, яка характеризується сумісністю властивостей окремих елементів. Саме через сумісність різнорідних і суперечливих елементів останні стають взаємопов'язаним, єдиним утворенням, яке володіє внутрішньою цілісністю. Дійсно, в межах виробничого комплексу Державної кримінально-виконавчої служби України мають місце різнорідні елементи. Так, засуджені, які працюють на підприємствах установ виконання покарань, одночасно є членами суспільства і ізольованими від нього. Кожне підприємство і в цілому діяльність виробничого комплексу орієнтовані на отримання максимального прибутку як суб'єкти ринкових відносин, але ця мета в певній мірі є протиріччям діяльності всієї Державної кримінально-виконавчої служби України, для якої одержання прибутку не є основним завданням. І нарешті, основні стадії процесу виробництва в певній мірі мають протиріччя, але їх об'єднує необхідність реалізації цільової функції будь-якої виробничої діяльності в умовах ринкової економіки. Різнорідність обумовлюється і економічною самостійністю підприємств установ виконання покарань, які мають власні економічні інтереси.

Ознака можливості поділу на складові частини (підсистеми, елементи) свідчить про складність системи і специфічність її структури. Виробничий комплекс пенітенціарної системи може бути поділений на ряд підсистем і елементів. За

галузевими принципами можна виділити промислові і сільськогосподарські виробництва. За регіональними принципами виділяють виробництва в межах територіальних органів кримінально-виконавчої служби. Крім того, в машинобудуванні, наприклад, виділяють різні цехи: заготівельний, обробний, збиральний тощо. Якщо ж мова йде про організацію й управління виробничою діяльністю кримінально-виконавчої служби в цілому, тут можна виділити такі підсистеми, як: фінансова, кадрова, техніко-технологічна, ринкова тощо. Кожна з них має самостійні функції і структуру, і разом з тим вони об'єднані в єдину цілісну систему.

Ознака стійкості зв'язків проявляється в тому, що система зберігає свою структуру і продовжує виконувати свої функції, незважаючи на зміни внутрішнього і зовнішнього середовища, які спрямовані на деформацію зв'язків системи. Про наявність такої ознаки у досліджуваного об'єкта свідчить, на наш погляд, її збереження в рамках української кримінально-виконавчої служби (а до цього – радянської) протягом тривалого часу, незважаючи на зміни соціально-політичних і економічних умов в країні та трансформацію пріоритетів в самій Державній кримінально-виконавчій службі. Основою стійких зв'язків між елементами системи є її спрямованість на більш повну реалізацію основних завдань кримінально-виконавчої служби.

Ознака входження досліджуваного об'єкта як підсистеми в систему вищого порядку. Дійсно, виробничий комплекс Державної кримінально-виконавчої служби України входить як підсистема в сферу матеріального виробництва країни в цілому, яка, у свою чергу, є підсистемою народногосподарського комплексу України. Із цього слідує здатність до взаємодії з зовнішнім середовищем. Система зв'язків з зовнішнім середовищем і підсистемою вищого порядку може сприяти розвитку досліджуваного об'єкта, або навпаки обмежувати його. З цим пов'язаний вплив зовнішнього середовища на такі властивості системи, як стійкість, надійність, міцність. Однак реформування економіки України і кримінально-виконавчої служби є наслідком розбалансування її виробничого комплексу, зниженням його стійкості і надійності.

Висновки

Аналізуючи вище викладене, можна зробити такі висновки:

1. Виробничий комплекс пенітенціарної системи володіє рядом системних ознак і відповідно є складною і організованою системою, яка розвивається за тими же законами, що і підприємства народного господарства.

2. Основними елементами виробничого комплексу пенітенціарної системи України, як і будь-якої іншої організації (відкритої системи), є: вхід, процес, вихід.

3. Кожен із елементів системи виконує специфічні функції, але для забезпечення цілісної системи важливі не стільки функції й її компоненти, скільки взаємозв'язки між ними.

4. Виробничий комплекс пенітенціарної системи поділений на ряд підсистем і елементів. За галузевими принципами

можна виділити промислові і сільськогосподарські виробництва. За регіональними принципами виділяють виробництва в межах територіальних органів пенітенціарної системи.

5. Виробничий комплекс пенітенціарної системи входить як підсистема в сферу матеріального виробництва країни в цілому, є підсистемою народногосподарського комплексу України.

Література

1. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.

2. Гапоненко В.Ф. Управление инновационной деятельностью в производстве уголовно-исполнительной системы / В.Ф. Гапоненко. – М.: Академия МВД России, 1997. – 238 с.

3. Жук Л.І. Проблеми економічної ефективності праці засуджених / Л.І. Жук. – К.: РВПС України НАНУ, 1999. – 135 с.

4. Туманов Г.А. Организация управления в сфере охраны общественного порядка / Г.А. Туманов. – М.: Юридическая литература, 1972. – 232 с.

5. Яковенко Е.Г. Организация труда осужденных к лишению свободы и экономика исправительно-трудовых учреждений / Е.Г. Яковенко. – М.: Высшая школа МВД СССР, 1981. – 489 с.

О.В. АБРАМОВА,

здобувач, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана

Таргет–костинг у практиці легкої промисловості

Статтю присвячено впровадженню методики таргет–костингу в практику ціноутворення та планування витрат підприємства легкої промисловості. В дослідженні надаються практичні рекомендації по зниженню собівартості продукції підприємства легкої промисловості.

Ключові слова: таргет–костинг, планування витрат, легка промисловість.

Статья посвящена внедрению методики таргет–костинга в практику ценообразования и планирования расходов предприятия легкой промышленности. В исследовании даются практические рекомендации по снижению себестоимости продукции предприятия легкой промышленности.

Ключевые слова: таргет–костинг, планирование расходов, легкая промышленность.

Article deals with introduction of target costing techniques in practice of pricing and cost planning of light industry. The study provides practical recommendations to reduce production costs of light industry.

Keywords: target costing, cost planning, light industry.

Постановка проблеми. Класичні методики обліку і планування витрат призначені для оперативного управління бізнесом, у той час як основа конкурентоспроможності закладається на стратегічному рівні. Тому класичні системи управління витратами і ціноутворенням мають бути доповнені перспективним методом цільового стратегічного управління витратами – таргет–костинг (target costing) (ТК).

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Традиційний аналіз витрат, як показують автори [5–7, 9, 10], що займалися вивченням ТК, зводився до оцінки фінансового впливу альтернативних управлінських рішень при розгляді стратегічних завдань. «Вчорашні» методи ведення бізнесу в

сучасних умовах призводять до втрат переваг перед конкурентами в сучасних умовах [4]. Розвиток Target Costing починає з Японії у 60–х роках ХХ ст., де в умовах напруженої конкуренції та удосконалення стандартів якості була вперше апробована програма системного зниження цільових витрат ТК, яка побачила своє повномасштабне впровадження у промислових корпораціях США у 80–х роках ХХ ст. [5]. Українські науковці лише теоретично описують метод, практичного застосування на підприємствах нашої країни він ще не набув [4].

Мета статті. Практика роботи в сучасних українських умовах переконує в необхідності використання ТК. Метою роботи є розробка практичних рекомендацій з використання методу ТК на підприємстві легкої промисловості з виробництва ЗІЗ задля досягнення конкурентоспроможності продукції на ринку України.

Виклад основного матеріалу. ТК не є поширеним методом серед вітчизняних економістів та бізнесменів. Тому для покращення розуміння надамо декілька його визначень, а також сутність, головну ідею, завдання, особливості, переваги та недоліки ТК.

Можна виділити основні підходи до розуміння сутності ТК [5]:

1. Ринково–орієнтований підхід. Функції ТК зводяться до орієнтації на ринок, менеджменту витрат на ранніх стадіях розробки продукту, постійної адаптації передбачуваних цільових витрат до можливості реалізації потенціалу зниження витрат.

2. Інженерно–орієнтований підхід – підтримка менеджменту якості та скорочення сукупних стандартних (нормативних) витрат. Основні фази діяльності з використанням ТК: планування продукту, завдання цільових витрат, розробка шляхів їх досягнення.

3. Підхід, орієнтований на функції продукту. Тобто замість стандартного питання: «у скільки обходиться виробництво